

ΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΝΙΚΟΣΤΩΙΚΗ «ΔΙΑΤΡΙΒΗ»

Μολονότι κατά τὸ παρελθὸν διατυπώθηκαν ἀπὸ μερικοὺς φιλολόγους¹ ἀμφιβολίες καὶ ἀντιρρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κυνικοστωικῆς «διατριβῆς» ὡς ξεχωριστοῦ γραμματειακοῦ εἴδους, σήμερα ἐπικρατεῖ ἡ ἀποψη ὅτι τὸ εἶδος αὐτό, ποὺ διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸν Βίωνα τὸν Βορυσθενίτη τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ., διακρίνεται μὲ σαφῆ ὅρια ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες λαϊκοφιλοσοφικὲς πραγματεῖες. Αὐτὸς ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας προέρχεται ἀπὸ τὴν παρουσία στὴν «διατριβή» —ποὺ τὴ γνωρίζουμε κυρίως ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Τέλητα, μιμητῆ τοῦ Βίωνα, μιὰ καὶ οἱ «διατριβές» τοῦ τελευταίου ἔχουν χαθεῖ—μιᾶς ομάδας γνωρισμάτων ὕφους ποὺ ἀφοροῦν περισσότερο στὴ μορφή παρά στὸ περιεχόμενο. Ἐνῶ ὅμως μπορεῖ κανεὶς στηριζόμενος στὰ ἔργα τοῦ Τέλητα καὶ στὶς πληροφορίες γιὰ τὸν Βίωνα καὶ τὸ ἔργο του νὰ καθορίσει ὡς ἓνα βαθμὸ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα, ἐντούτοις ὑπάρχει ἀκόμη διαφωνία σχετικὰ μὲ τὸ ποῖα ἄλλα ἔργα μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ὑποδειγματικὲς «διατριβές». Ἔτσι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Τέλητα κατατάσσονται στὸ εἶδος αὐτὸ καὶ πραγματεῖες συγγραφέων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, ὅπως τοῦ Μουσωνίου, τοῦ Δίωνα Χρυσόστομου καὶ τοῦ Ἐπικτήτου², καὶ κατὰ συνέπεια χρησιμοποιοῦνται ὡς ὑποδείγματα μὲ βάση τὰ ὁποῖα καθορίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς «διατριβῆς». Κι αὐτὸ τὴ στιγμή ποὺ τὰ ἔργα τῶν δυὸ πρώτων ἀπλῶς ὀνομάζονται «διατριβές» ἀπὸ μερικοὺς φιλολόγους³, χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμιὰ εἰδική

1. Βλ. O. Halbauer, *De diatribis Epicteti*, Lipsiae 1911, 14 κ.έ.· T. Sinko, *Eos* 21 (1917) 21 κ.έ. κ.ξ.

2. Ἐπιδράσεις «διατριβῆς» ἔχουν διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς, ὅπως στὸν Φίωνα ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὸν Ὀράτιο, τὸν Πέρσιο, τὸν Λουκιανὸ κ.ξ., ἀλλὰ αὐτοὶ δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Ὁ λόγος γι' αὐτὴ τὴν παράλειψη εἶναι ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ διαπίστωση ὀρισμένων ἐπιδράσεων κανένας φιλόλογος δὲν κάνει λόγο γιὰ «διατριβές» αὐτῶν τῶν συγγραφέων, ἐκτὸς ἂν ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια «πραγματεία», πράγμα ποὺ συμβαίνει συχνὰ στὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία. Μὲ αὐτὴν τὴ σημασία φαίνεται νὰ χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο *Diatriben* ὁ R. Helm (*Lucianos, RE* στήλ. 1728) ἀναφερόμενος στὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ *Περὶ θυσῶν*, *Περὶ πένθους* καὶ *Περὶ τοῦ μὴ ἰσχυρῶς πιστεῖν διαβολῆ*. Αὐτὸ γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Helm σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἄρθρου του ὀνομάζει τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔργα *epideiktischen Vortrag* (δ.π., στήλ. 1732).

3. Βλ. Weber, *De Senecae dicendi genere bioneo*, Marpurgi Cattorum 1895, 6· R.

έργασία που να αποδεικνύει κάτι τέτοιο, ενώ για τον 'Επίκτητο, δίπλα στους φιλόλογους που υποστηρίζουν ότι οι λόγοι του δικαιολογημένα έχουν τον τίτλο *Διατριβή*¹, υπάρχουν και άλλοι που έχουν αντίθετη γνώμη².

'Οφείλει κανείς να ομολογήσει ότι τα έργα του Μουσωνίου, του Δίωνα και του 'Επικτήτου παρουσιάζουν μεγάλη συγγένεια και μεταξύ τους και με τη «διατριβή» ως προς το περιεχόμενο. Στην πλειονότητά τους πραγματεύονται θέματα σχετικά με την εφαρμογή της ήθικης στην πράξη. Αυτό όμως αποτελεί κοινό γνώρισμα ενός μεγάλου μέρους των λαϊκοφιλοσοφικών πραγματειών της μεταγενέστερης αρχαιότητας και όχι αποκλειστικά των κυνικοστωϊκών «διατριβών». Κατά συνέπεια αυτή η ομοιότητα δεν έχει μεγάλη σημασία, γιατί, όπως αναφέραμε και παραπάνω, η «διατριβή» αποκτά το ιδιαίτερο ύφος της όχι τόσο από το περιεχόμενο όσο από τη μορφή.

'Αλλά και τα γνωρίσματα που θεωρούνται καθοριστικής σημασίας³ για το παραπάνω είδος δεν έχουν όλα την ίδια βαρύτητα. Μερικά από αυτά είναι έντελώς απαραίτητα, ενώ άλλα μπορούν και να απουσιάζουν. Οι περισσότεροι από τους μελετητές της «διατριβής» συμφωνούν στη διαπίστωση ότι ένα από τα κυριότερα και πιο απαραίτητα γνωρίσματα αυτού του είδους, αν όχι και το κυριότερο από όλα, είναι ο διάλογος με ένα φανταστικό συνομιλητή⁴. 'Αντίθετα όμως με άλλα χαρακτηριστικά που έχουν μελετηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, το στοιχείο του διαλόγου, παρά τη μεγάλη του σπουδαιότητα, δεν προσέχθηκε ως τώρα όσο έπρεπε. Σ' αυτή την μελέτη θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι αυτό που έχει μεγάλη σημασία δεν είναι απλώς ο διάλογος με άγνωστο συνομιλητή. Μάλλον πρόκειται για ένα ιδιαίτερο είδος του παραπάνω διαλόγου. 'Επίσης θα χρειαστεί να προσδιοριστεί με μεγαλύτερη ακρίβεια και ο όρος «άνωνυμος συνομιλητής».

Hirzel, *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch* II, Leipzig 1895, 116 κ.έ., κ.ά.

1. Βλ. P. Wendland, *Philo und die kynisch-stoische Diatribe* στο έργο Wendland-Kern, *Beiträge zur Geschichte der griechischen Philosophie und Religion*, Berlin 1895, 6· T. Colardeau, *Études sur Épictète*, Paris 1903, 294 κ.έ. και 339, κ.ά.

2. A. Bonhöffer, *Epiktet und das Neue Testament*, Giessen 1911, 92 ύποσ. 2, κ.ά.

3. Τα σπουδαιότερα από αυτά, πέρα από το θέμα που είναι παρμένο από την πρακτική ήθικη, είναι ο διάλογος, ή πολεμική διάθεση, ή ειρωνεία, το χιούμορ, οι παρωδίες στίχων ποιητών, ή εξαιρετική προτίμηση στην αφήγηση ανεκδότητων, τα παραθέματα από ποιητές, ή χαλαρότητα τόσο στην πλοκή του λόγου όσο και στην επιχειρηματολογία, ή ελλειπτικός λόγος, ή συχνή χρήση ρητορικών σχημάτων κ.ά.

4. Βλ. Wendland, ό.π., 3· E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Stuttgart 1858⁵, 506 ύποσ. 1. Πρβ. επίσης αút. *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I³ 4, Leipzig und Berlin 1910, 75· J. Geffcken, *Kynika und Verwandtes*, Heidelberg 1909, 40· A. Oltramare, *Les origines de la diatribe romaine*, Genève 1926, 11· Souilhé, *Épictète, Entretiens*, Paris 1962, XXV και XXVI· H. Rahn, *Morphologie der antiken Literatur*, Darmstadt 1969, 155.

Μὲ βάση τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Βίωνα καὶ τὶς πληροφορίες τὶς σχετικὲς μὲ τὸ ὕφος τῶν ἔργων του, καθὼς καὶ τὶς «διατριβές» τοῦ Τέλητα, θὰ ἐρευνήσουμε τὰ εἶδη διαλόγου ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς συγγραφεῖς ποὺ ἐπίσης χαρακτηρίζονται ὡς διατριβογράφοι ἀπὸ μερικοὺς φιλόλογους, δηλ. στὸν Μουσώνιο, τὸν Δίωνα καὶ τὸν Ἐπίκτητο, γιὰ νὰ ἐξακριβώσουμε πρῶτα ἂν ὑπάρχει σὲ ὅλους διάλογος καὶ μετὰ ἂν τὸ εἶδος τοῦ διαλόγου ποὺ χρησιμοποιοῦν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ προσιδιάζει στὴ «διατριβή». Ὁ ὅρος «διάλογος» ἐδῶ δὲν περιλαμβάνει τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου ὁ συγγραφέας χρησιμοποιώντας β' πρόσωπο ἀπευθύνεται σὲ ἓναν ἢ σὲ πολλοὺς ὑποτιθέμενους ἀκροατές. Χρησιμοποιεῖται μόνον μὲ τὴ στενότερη ἔννοια, ὅταν δηλ. στὴν ἐρώτηση ἢ στὴν πρόκληση ἐνὸς προσώπου ἀπαντᾷ ὁ φιλόσοφος ἢ ὅταν τὸ λόγο τοῦ τελευταίου διακόπτει ξαφνικὰ ἓνας φανταστικὸς συνομιλητής, γιὰ νὰ συμφωνήσει μὲ τὰ λόγια του ἢ, συνηθέστερα, γιὰ νὰ διατυπώσει μιὰ ἀντίθετη γνώμη. Μὲ αὐτὸν τὸν περιορισμὸ ἀποκλείονται καὶ οἱ περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου ἡ ἐρώτηση καὶ ἡ ἀπάντηση βρίσκονται μέσα σὲ ἀνέκδοτο ἢ σὲ *χρεία*¹, καθὼς καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ἱστορικὰ ἢ μυθικὰ πρόσωπα συζητοῦν μεταξὺ τους.

Ὅπως εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ἀπὸ τὴ φύση τοῦ θέματος, θὰ χρειαστεῖ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νὰ καταφύγουμε καὶ σὲ στατιστικὰ δεδομένα. Θὰ καταβληθεῖ ὅμως προσπάθεια νὰ δοθοῦν κυρίως τὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ στατιστικὴ καὶ νὰ ἀποφευχθεῖ κατὰ τὸ δυνατό ἢ παράθεση πινάκων μὲ ἀριθμούς.

Ἐπειδὴ στὸ ἄρθρο αὐτὸ θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ προβλήματα διαλόγου, δὲ θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ σκιαγραφήσουμε μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συντομία τὰ δυὸ ἐκεῖνα εἶδη τοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου ποὺ ἦταν ἀπὸ τὰ πιὸ διαδεδομένα στὴν ἀρχαιότητα, δηλ. τὸν σωκρατικὸ (ἢ πλατωνικὸ) καὶ τὸν ἀριστοτελικὸ διάλογο. Ἄλλωστε ἡ παρέκβαση αὐτὴ εἶναι ἀναγκαία, γιὰτὶ μὲ τὴν ἀντιπαράβολή πρὸς αὐτὰ τὰ δυὸ εἶδη θὰ γίνῃ φανερὸς ὁ ἰδιαιτέρος χαρακτήρας τοῦ διαλόγου τῆς «διατριβῆς».

Ἡ τεχνικὴ τοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου ἐφαρμόζεται σὲ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα, κυρίως ὅμως στοὺς διαλόγους τῆς πρώιμης περιόδου, ὅπου οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὶς συζητήσεις τοῦ δασκάλου του μὲ ἄλλα πρόσωπα ἦταν πιὸ ζωηρές. Ὁ Σωκράτης στὴν ἀρχὴ προσποιεῖται ἄγνοια γιὰ τὸ θέμα ποὺ συζητεῖται καὶ προκαλεῖ τὸ συνομιλητὴ του νὰ τὸν διαφωτίσει ἐκεῖνος (σωκρατικὴ εἰρωνεία). Κατόπι μὲ κατάλληλες ἐρωτήσεις τὸν ὑποχρεώνει νὰ παραδεχθεῖ

1. Ἡ *χρεία* διαφέρει ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο στὸ ὅτι εἶναι συντομότερη ἀπὸ αὐτὸ καὶ περιέχει μιὰ ἐρώτηση ἢ πρόκληση κάποιου ἀνώνυμου πρὸς ἓνα διάσημο φιλόσοφο καὶ τὴν πνευματώδη ἀπάντησή του τελευταίου ποὺ ἔγινε πασίγνωστη (βλ. Θέων, *Προγ.* 6· Ἐρμολ. *Προγ.* 3, σ. 6 Rabe).

τὴν ἀγνοιά του καὶ μὲ μιὰ ὀρισμένη διαλεκτικὴ πορεία τὸν ὀδηγεῖ συχνὰ σὲ συμπεράσματα ποὺ ἀντίκεινται στὴν ἀρχικὴ του ἀποψη (ἐλεγχος ἢ σωκρατικὴ μαιευτικὴ). Χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοῦ διαλόγου εἶναι ὅτι ποτὲ τὸ κύριο πρόσωπο δὲν ἐμφανίζεται ὡς ἀθεντία μὲ πρόθεση νὰ διδάξει τοὺς ἄλλους¹. Ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα καὶ κατὰ κάποιον τρόπο συμμετέχει καὶ ὁ ἴδιος στὴν κίνηση τοῦ πνεύματος ποὺ ἀπὸ βαθμίδα σὲ βαθμίδα ὀδηγεῖ μὲ τὶς συχνὲς ἐναλλαγὲς ἐπίθεσης καὶ ἀμυνας τῶν προσώπων τοῦ διαλόγου πρὸς τὸν ἀληθῆρα.

Ἀκόμη πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι ὁ Πλάτων ἀποφεύγει νὰ παρουσιάζει τὸν ἑαυτό του ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τῶν διαλόγων του καὶ πολὺ περισσότερο νὰ κρατᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸν κύριο ρόλο. Κύριο πρόσωπο στοὺς διαλόγους του εἶναι κατὰ κανόνα ὁ Σωκράτης.

Δυστυχῶς οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν ἀριστοτελικὸ διάλογο δὲν εἶναι τόσο πλήρεις. Τὰ ἔργα ποὺ γράφηκαν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ μορφή διαλόγου καὶ προορίζονταν γιὰ ἓνα εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό, οἱ λεγόμενοι *ἐξωτερικοὶ λόγοι*, ἔχουν χαθεῖ καὶ μόνο λίγες πληροφορίες μποροῦμε νὰ ἀποκτήσουμε σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ ἀκόμη πρὸς λίγες γιὰ τὴ μορφή τους. Κύρια πηρὴ πληροφοριῶν εἶναι ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος, μολονότι σὲ πολλὰ θαυμάζει καὶ ἀκολουθεῖ τὸν Πλάτωνα, ἐντούτοις στὴν τεχνικὴ τῶν διαλόγων του μιμεῖται συνήθως τὸν Ἀριστοτέλη.

Ἀπὸ τὶς σχετικὰ περιορισμένες ἀλλὰ ἐνδεικτικὲς ἀρχαῖες μαρτυρίες μπορεῖ κανεὶς νὰ συλλάβει τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τοῦ ἀριστοτελικοῦ διαλόγου. Πρῶτα πρῶτα ἐδῶ ὁ φιλόσοφος κρατᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸν κύριο ρόλο στὸ διάλογο, ὁ ὁποῖος τείνει νὰ μετατραπεῖ σὲ μονόλογο². Ἐπειτα ἡ συζήτηση ἐδῶ δὲν ἀκολουθεῖ τὸ σωκρατικὸ πρότυπο. Ἀντὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν πνευματικὴ ἐργασία ποὺ ὀδηγεῖ στὴν ἀνέυρεση τῆς ἀλήθειας, μᾶς παρουσιάζονται ἔτοιμα τὰ ἀποτελέσματά της. Ἐνα τρίτο γνώρισμα τοῦ ἀριστοτελικοῦ διαλόγου εἶναι ἡ συνήθεια νὰ ἀναπτύσσονται καὶ οἱ δύο πλευρὲς τοῦ ἴδιου θέματος³. Ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται προοίμια μπροστὰ ἀπὸ κάθε διάλογο ἢ καὶ μέσα στὸ ἔργο

1. Πρβ. Ἐπίκτ. III 23,22 *τίς ἤκουσέ ποτε Σωκράτους λέγοντος ὅτι «οἰδᾷ τι καὶ διδάσκω»;*

2. Πρβ. Cic. *Epist. ad Au.* 13,19,4· αὐτ. *Epist. ad Quint. fr.* 3,5,1. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ φαινόμενο νὰ τείνει ὁ λόγος τοῦ κύριου προσώπου νὰ μετατραπεῖ σὲ μονόλογο ἀρχίζει νὰ διαφαίνεται ἤδη στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Πλάτωνα (βλ. Campbell, *The Sophistes and Politicus of Plato*, Oxford 1867, XX· von Wilamowitz, *Platon. Sein Leben und seine Werke* II, Berlin 1920, 213· Thesleff, *Studies in the Styles of Plato*, Helsinki 1967, 51 καὶ 53). Κατὰ συνέπεια θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσῃ τὸν ἀριστοτελικὸ διάλογο ὅχι ὡς ἓνα αὐτόνομο εἶδος διαλόγου, ἀλλὰ ὡς μιὰ ἐξέλιξη τοῦ πλατωνικοῦ.

3. βλ. Cic. *Orat.* 14,46· αὐτ. *De orat.* 3,21,80.

χωρίζοντάς το σὲ μικρότερες ἐνότητες, ἂν εἶναι μεγάλο ¹.

Καθὼς δὲν ἔχουμε στὴ διάθεσή μας κανένα πλήρη διάλογο τοῦ Ἀριστοτέλη, μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ συλλάβουμε τὸ ρόλο ποῦ ἐπαιζε τὸ κύριο πρόσωπο (*principatus*). Σ' αὐτὸ ὅμως μᾶς βοηθεῖ καὶ πάλι ὁ Κικέρων, ὁ ὁποῖος, ἰδίως στὸ *De finibus*, ἀκολουθεῖ τὸ ἀριστοτελικὸ πρότυπο. Μὲ βάση λοιπὸν τὶς γνώσεις μας ἀπὸ τὸν Κικέρωνα μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπέβαλλε σὲ κριτικὴ τὶς γνώμες τῶν ἄλλων μὲ τὴ σειρά. Κατόπι θὰ διατύπωνε καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις μὲ συνεχῆ λόγῳ καὶ πολλὰ λεπτομέρειες. Κάτι παρόμοιο συναντοῦμε καὶ στὰ *Συμποσιακὰ προβλήματα* τοῦ Πλουτάρχου.

Ἀσυμβίβαστες φαίνονται μεταξὺ τους οἱ πληροφορίες τοῦ Κικέρωνα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ προοίμια στοὺς διαλόγους του, καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀπὸ τὴν ἄλλη, ποῦ μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Θεόφραστος μπαίνουν ἀπευθείας στὸ θέμα (*Ἐπιστ.* 135,1). Τὸ ἀσυμβίβαστο ὅμως αἴρεται μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι τὰ προοίμια αὐτὰ δὲ δίνουν πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ χρόνο, τὸν τόπο καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου, ὅπως συμβαίνει στὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ γιὰ τὸ ἴδιο τὸ θέμα ².

ΤΕΛΗΣ

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου στοὺς συγγραφεῖς ποῦ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, δηλ. στὸν Μουσώνιο, τὸν Δίωνα Χρυσόστομο καὶ τὸν Ἐπίκτητο, θὰ ἀπαριθμήσουμε τὶς μορφές μὲ τὶς ὁποῖες παρουσιάζεται ὁ διάλογος στὸν Τέλητα. Ἔτσι θὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω συγγραφεῖς ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ στὴ «διατριβή» ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Οἱ κυριότερες μορφές μὲ τὶς ὁποῖες παρουσιάζεται ὁ διάλογος στὰ ἔργα τοῦ Τέλητα εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. Καταφατικὴ ἀπάντηση. Συνήθως προέρχεται ἀπὸ ἓνα φανταστικὸ συνομιλητὴ ποῦ συμφωνεῖ μὲ τὰ λόγια τοῦ φιλοσόφου καὶ μόνο σπάνια συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, δηλ. νὰ ἀπαντᾷ ὁ φιλόσοφος σὲ ἐρώτηση ποῦ τίθεται ἀπὸ κάποιον φανταστικὸ πρόσωπο. Παράδειγμα: *Κρεῖττόν φασι τὸ δοκεῖν δίκαιον εἶναι τοῦ εἶναι· μὴ καὶ τὸ δοκεῖν ἀγαθὸν εἶναι τοῦ εἶναι κρεῖττόν ἐστιν;—Ἀμέλει.— Πότερον οὖν διὰ τὸ δοκεῖν ἀγαθοὶ ὑποκρίται εἶναι (εἶ) ὑποκρίνονται ἢ διὰ τὸ εἶναι;—(Διὰ τὸ εἶναι) (Τέλ. 3,3 κ.έ.).*

2. Ἀντίρρηση φανταστικοῦ ἀντιπάλου καὶ ἄμηση ἀνασκευὴ τῆς ἀπὸ τὸ συγγραφέα. Ἐνῶ ὁ φιλόσοφος ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις του, διατυπώνεται ἀπροσδόκητα μιὰ ἀντίθετη γνώμη ποῦ ἀντιπροσωπεύει τὴν ἄποψη τῶν κοινῶν

1. Βλ. Cic. *Epist. ad Att.* 4,16,2.

2. Bernays, *Die Dialoge des Aristoteles*, Berlin 1863,137.

ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ πάνω στοῦ συγκεκριμένο θέμα. Στή συνέχεια ὁ φιλόσοφος ἀντικρούει μὲ μαχητικότητα τὴν κατὰ κανόνα σύντομη ἀντίρρηση τοῦ φανταστικοῦ του ἀντιπάλου. Παράδειγμα:—*Παρενδοκιμείσθαι οὖν ὑπὸ τῶν τοιούτων καὶ χειροτονία καὶ ψήφω οὐκ ὄνειδος;—Οὐδὲ σὸν γε, ἀλλὰ τῶν τούτους χειροτονούντων καὶ ψηφοφορούντων ὥσπερ εἰ τὸν ἄριστον ἰατρὸν ἀφέντες φαρμακοπώλην εἴλοντο καὶ τούτῳ τὸ δημόσιον ἔργον ἐνεχείρισαν, πότερον τοῦ ἰατροῦ εἶπας ἂν ὄνειδος καὶ ἀκλήρημα τοῦτο ἢ τῶν ἐλομένων;—Ἄλλὰ τοῦτό γε, ἐδρεθῆναι τὴν πατρίδα μοχθηρὰν καὶ ἀχάριστον οὖσαν, εἰς ἣν πολλὰ τις ἐπόνησε, πῶς οὐκ ἀκλήρημα;—Καὶ πῶς ἂν εἴη τοῦτο ἀκλήρημα κτλ.* (αὐτ. 26,3 κ.έ.).

3. Εἰσαγωγή τῶν λόγων τοῦ φανταστικοῦ προσώπου μὲ τὸ φησὶ ἢ σπανιότερα μὲ τὸ φασί. Παραδείγματα: α) *καὶ παῖς μὲν ὢν ἐπιθυμῆι ἔφηβος γενέσθαι, ἔφηβος δὲ γενόμενος ζητεῖ πάλιν τὸ χλαμύδιον ἀποθέσθαι, ὅταν δὲ ἀνδρωθῆι πάλιν εἰς τὸ γῆρας σπεύδει. νῦν δέ, φησίν, ἀβίωτος ὁ βίος, στρατεία, λειτουργία, πολιτικά πράγματα, σχολάσαι [αὐτῶ] οὐκ ἔστι* (αὐτ. 42,8 κ.έ.). β) *ποιῶν οὖν ἀγαθῶν ἢ φυγῆ στερίσκει, ἢ τίνος κακοῦ παραιτία ἐστίν; ἐγὼ μὲν γὰρ οὐχ ὄρω. ἀλλ' ἡμεῖς πολλαχοῦ αὐτοὺς κατορύττομεν καὶ φυγάδες γενόμενοι καὶ ἐν τῇ ἰδίᾳ μένοντες. οὐκ ἄρχουσι, φασίν, οὐ πιστεύονται, οὐ παρησιασίου ἔχουσιν. ἐνιοὶ δὲ γε καὶ φρουροῦσι τὰς πόλεις παρὰ βασιλεῦσι, καὶ ἔθνη πιστεύονται, καὶ δωρεὰς μεγάλας καὶ συντάξεις λαμβάνουσι* (αὐτ. 23,1 κ.έ.). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἰσάγεται ἄλλοτε μιὰ ἀπλή παρατήρηση τοῦ φανταστικοῦ προσώπου, ὅπως συμβαίνει στοῦ παράδειγμα (α), ἄλλοτε ὅμως μιὰ ἀντίρρηση, ὅπως στοῦ παράδειγμα (β). Γι' αὐτὸν τὸ λόγο μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι σὲ τελευταία ἀνάλυση οἱ περιπτώσεις τοῦ παραδείγματος (α) ἐντάσσονται στὴ μορφή μὲ ἀριθμὸ 1, ἐνῶ τοῦ (β) στὴ μορφή μὲ ἀριθμὸ 2.

Αὐτὲς λοιπὸν εἶναι οἱ κύριες μορφές διαλόγου στὸν Τέλητα καὶ ἐπομένως καὶ στὴ «διατριβή». Βέβαια μὲ τὸ συγγραφέα αὐτὸν ὑπάρχει τὸ πρόβλημα ὅτι τὰ ἔργα του δὲν ἔφτασαν σ' ἐμᾶς στὴν ἀρχικὴ τους μορφή. Αὐτὰ ποὺ μᾶς διέσωσε ὁ Ἰωάννης Στοβαῖος εἶναι ἑπτὰ ἐπιτομὲς ἀπὸ ἰσάριθμες «διατριβές» του. Μολαταῦτα ὅμως τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στὴ μελέτη τοῦ ἰδιαίτερου χαρακτήρα τῶν ἔργων του, γιατί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ο. Hense¹, αὐτὸς ποὺ ἔκανε τὶς ἐπιτομὲς, κάποιος Θεόδωρος, δὲ μετέβαλλε τόσο τὸ κείμενο ὅσο παρέλειπε διάφορα τμήματα. Ἐπίσης θεωρεῖται βέβαιο ὅτι κάνοντας τὴν ἐπιτομὴ δὲν πρόσθετε τίποτε δικό του². Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν ἔργων του ἔμεινε ἀμετάβλητος ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ «διατριβές» του, καὶ μὲ τὴ σημερινή τους μορφή, ἀνταποκρίνονται στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ διάφορες μαρτυρίες γιὰ τὰ ἔργα τοῦ δασκάλου του Βίωνα.

1. *Teletis reliquiae*, Tübingen 1909², XXVIII.

2. Gerhard, *Phoinix von Kolophon*, Berlin 1909, 67 ὑποσ. 1.

Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Τέλης θεωρεῖται ὡς ὁ κυριότερος μιμητῆς αὐτοῦ τοῦ φιλοσόφου¹.

Ἡ εἰκόνα λοιπὸν ποὺ παρουσιάζει τὸ διαλογικὸ στοιχείο στὰ ἔργα τοῦ Τέλητα εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Στὴ «διατριβή» μὲ τίτλο *Περὶ τοῦ δοκεῖν καὶ τοῦ εἶναι* ὑπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις διαλόγου τῆς πρώτης μορφῆς (3,4· 3,6· 3,8· 3,9) καὶ δύο τῆς δεύτερης (4,6 καὶ 4,8). Ἡ «διατριβή» II (*Περὶ αὐταρκείας*) περιέχει μιὰ περίπτωση τῆς μορφῆς 2 (13,13), ἐνῶ στὴν III (*Περὶ φυγῆς*) συναντᾶ κανεὶς ἑπτὰ περιπτώσεις τῆς δεύτερης μορφῆς (23,15· 24,10· 25,13· 26,3· 26,8· 26,15· 29,1) καὶ μία τῆς 3β (23,4 κ.έ.), ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως εἴπαμε, μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ μαζὶ μὲ τὴν δεύτερη. Τέλος στὴ «διατριβή» IV (*Περὶ πενίας καὶ πλούτου*) ὑπάρχουν δύο περιπτώσεις τῆς μορφῆς μὲ ἀριθμὸ 2 (33,2· 45,2) καὶ τρεῖς τῆς μορφῆς 3α (42,10· 43,2· 43,4) καὶ στὴν VII (*Περὶ ἀπαθείας*) δύο περιπτώσεις τῆς δεύτερης μορφῆς διαλόγου (61,1· 61,5).

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ γίνεται φανερὸ ὅτι ὑπάρχει διάλογος σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς «διατριβές» τοῦ Τέλητα. Μόνο ἀπὸ τὴν V καὶ VI ἀπουσιάζει ἐντελῶς, αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἐπιλογή ποὺ ἔκανε ὁ Θεόδωρος, καθόσο μάλιστα αὐτὲς εἶναι κατὰ πολὺ συντομότερες ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες. Σχετικὰ μὲ τὴν συχνότητα ἐμφάνισης τοῦ διαλόγου, γενικὰ παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι σὲ κείμενο ἐξακοσίων τριάντα σειρῶν συναντοῦνται εἴκοσι δύο περιπτώσεις διαλόγου ὅλων τῶν μορφῶν, ἀπὸ αὐτὲς ποὺ εἶδαμε ὅτι προτιμᾷ ἡ «διατριβή». Ἀντιστοιχεῖ δηλ. μιὰ περίπτωση σὲ κάθε εἴκοσι ἑννέα σειρές. Ἐπίσης κάτι ποὺ ἀξίζει νὰ τονιστεῖ ιδιαίτερα εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Τέλης ἔτρεφε μεγάλη συμπάθεια στὴν δεύτερη μορφή διαλόγου (ἀντίθετη γνώμη φανταστικοῦ συνομιλητῆ). Σὲ ὁλόκληρο τὸ ἔργο του ἡ μορφή αὐτὴ (μαζὶ μὲ τὴν 3β) συναντᾶται δεκαπέντε φορές, δηλ. μιὰ περίπτωση σὲ κάθε σαράντα δύο σειρές κειμένου. Ἀντίθετα οἱ ἄλλες μορφὲς χρησιμοποιοῦνται πολὺ πρὸ σπάνια. Τῆς πρώτης ὑπάρχουν τέσσερα παραδείγματα καὶ τῆς 3β μόνο τρία, δηλ. τὸ ἄθροισμα καὶ τῶν δύο εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τῆς δεύτερης μορφῆς.

ΜΟΥΣΩΝΙΟΣ

Ἄν τῶρα περάσει κανεὶς στὸν Μουσώνιο², διαπιστώνει ἀμέσως ὅτι ὁ διάλογος ἐμφανίζεται πολὺ πρὸ σπάνια σ' αὐτὸν³ ἀπὸ ὅ,τι στὸν Τέλητα, κάτι ποὺ ἴσως ὀφείλεται στὶς εἰδικὲς συνθήκες συγγραφῆς τῶν πραγματειῶν του. Ὅπως

1. Βλ. Oltramare, ὁ.π., 19.

2. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρουν μόνο οἱ εἴκοσι μιὰ πραγματεῖες ποὺ ἀποτελοῦν τὸ κύριο ἔργο του. Δὲ θὰ ἀσχοληθοῦμε καθόλου μὲ μιὰ σειρὰ ἀποφθεγμάτων ποὺ παραδίδονται μὲ τὸ ὄνομά του οὔτε καὶ μὲ τὰ λίγα μικρὰ ἀποσπάσματα ποὺ σώθηκαν μὲσω τοῦ Ἐπικτήτου.

3. Βλ. καὶ Weber, ὁ.π., 24.

γνωρίζουμε, οί πραγματείες πού μᾶς παραδόθηκαν με τὸ ὄνομα τοῦ Μουσωνίου δὲ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο. Αὐτὲς τὶς τελευταῖες πιστεύεται ὅτι τὶς ἔγραψε ὁ μαθητὴς του Λύκιος, μολονότι τὸ ὄνομά του ἀναφέρεται μόνο στὴν πέμπτη: *Λυκίου ἐκ τῶν Μουσωνίου Πότερον ἰσχυρότερον ἔθος ἢ λόγος*¹. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ὁμιλίες, ἢ μᾶλλον γιὰ διαλόγους τοῦ Μουσωνίου με μαθητὲς του ἢ με ἄλλες προσωπικότητες πού ἐπισκέπτονταν τὴ σχολή του. Στὴ μορφή ὅμως με τὴν ὁποία μᾶς παραδόθηκαν δὲν μπορεῖ νὰ γίνεταὶ λόγος γιὰ ὕφος τοῦ Μουσωνίου, γιὰτὶ ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὁ Λύκιος ἀπέδωσε πολὺ ἐλεύθερα τὶς συζητήσεις τοῦ δασκάλου του. Πρῶτα πρῶτα καὶ ὁ ἴδιος ἀφήνει νὰ ἐνοηθεῖ κάτι τέτοιο με τὶς ἐκφράσεις πού χρησιμοποιεῖ κάθε φορὰ εἰσάγοντας τὰ λόγια τοῦ Μουσωνίου: *ἄλλα τε πολλὰ εἶπε πρὸς τὸν ἄνδρα καὶ δὴ καὶ ταῦτα* (32,6), *οὕτω πως παρεμυθήσατο αὐτόν* (41,4), ἢ με τὰ λόγια πού κλείνει κάθε φορὰ τὴν καταγραφή του: *τότε μὲν δὴ τοιαῦτά τινα εἶπεν* (76,16), *ταῦτα μὲν καὶ τοιαῦθ' ἕτερα εἶπε τότε* (31,11). "Ἐπειτα ἕνας πρόσθετος λόγος πού μᾶς κάνει νὰ ἀμφιβάλουμε γιὰ τὴν πιστότητα τῆς καταγραφῆς τοῦ Λυκίου εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Hense (δ.π., XV), ἡ διαπίστωση ὅτι αὐτὸς δὲν κατέγραφε τὴν διδασκαλία τοῦ Μουσωνίου τὴν ἐποχὴ πού μαθήτευε κοντά του, ἀλλὰ μόνον ἀφοῦ πέρασαν ἀρκετὰ χρόνια. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν ρημάτων πού χρησιμοποιεῖ, ὅπως π.χ. *ἦσαν γὰρ ἔτι τότε ἐν Συρία βασιλεῖς Ῥωμαίων ὑπήκοοι* (32,5) ἢ *ἄπαξ δὲ ποτε τῶν ἄλλων ἀφέμενος λόγων, οὓς ἐκάστοτε διεξήει, τοιαῦδε τινὰ εἶπεν* (94,8) κ.ἄ.

Ἄκόμη πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι καὶ ὁ Ἰωάννης Στοβαῖος, ὁ ὁποῖος διέσωσε τὰ ἔργα τοῦ Μουσωνίου, δὲν ἀντέγραψε πιστὰ τὸν Λύκιο. Ἀπὸ μερικὲς πραγματείες του ξεσήκωσε μόνο τμήματα, ἐνῶ ἄλλες τὶς παρέλειψε ἐντελῶς².

Πάντως στὴ σημερινή τους μορφή τὰ ἔργα τοῦ Μουσωνίου ἐλάχιστες περιπτώσεις διαλόγου παρουσιάζουν. Στὶς εἴκοσι μία πραγματείες του, πού ἔχουν ἕκταση περισσότερο ἀπὸ διπλάσια σὲ σύγκριση με τὸν Τέλητα, παρατηροῦνται μόνο τρεῖς περιπτώσεις διαλόγου, μιὰ τῆς δεύτερης μορφῆς (53,4 κ.ἑ.) καὶ δυὸ τῆς μορφῆς 3β (65,2 κ.ἑ. καὶ 79,13).

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴ σπανιότητα τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου διαπιστώνονται καὶ ἄλλες διαφορὲς ἀπὸ τὸν Τέλητα. Πρῶτα πρῶτα, ἐνῶ στὸν τελευταῖο οἱ ἀντιρρήσεις τοῦ φανταστικοῦ ἀντιπάλου διατυπώνονται με μεγάλη ἐπιγραμματικότητα, δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στὸν Μουσώνιο. "Ὅπως γίνεται φανερό

1. Πρβ. Pflieger, *Musonius bei Stobaeus*, Tauberbischofsheim 1897,4 κ.ἑ.· Rohde, *Über Lukians Schrift Λούκιος ἢ ὄνος*, Leipzig 1869,26 ὑποσ. 1.

2. Βλ. Pflieger, δ.π., 24 κ.ἑ. Πρβ. ἐπίσης Van Geytenbeek, *Musonius Rufus and the Greek Diatribe* (μετάφρ. Hijmans), Assen 1963,12.

ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῆς δεύτερης μορφῆς «νὴ Δία, ἀλλ' ἢ διάνοια τοῦ δοῶντος αὐτὰ δεινὴ, τὸ ἐπεγγελῶντα καὶ ὑβρίζειν νομίζοντα θραπίσαι ἢ λοιδορῆσαι ἢ τι τοιοῦτον ποιῆσαι· Δημοσθένης γοῦν καὶ τῷ βλέμματι ὑβρίζειν τινάς, καὶ ἀφόρητα εἶναι τὰ τοιαῦτα, καὶ ἐξίστασθαι τοὺς ἀνθρώπους ὑπ' αὐτῶν ταύτη ἢ ἐκείνη οἴεται» (53,4 κ.έ.), ὁ φανταστικός συνομιλητὴς ἐδῶ ὄχι μόνον διατυπώνει διεξοδικὰ τὴν ἄποψή του, ἀλλὰ ἐπιπλέον ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν τεκμηριώσει μὲ ἓνα παράθεμα ἀπὸ ἓναν ἀρχαιότερο πεζογράφου, τὸν Δημοσθένη στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, κάτι ποὺ δὲ συμβαίνει ποτὲ στὴ «διατριβή». Τὴν ἴδια σχεδὸν ἔκταση ἔχει καὶ τὸ πρῶτο παράδειγμα τῆς μορφῆς 3β (65,2 κ.έ.), ἐνῶ ἡ ἔκταση τοῦ ἄλλου παραδείγματος τῆς μορφῆς αὐτῆς (79,13) δὲν εἶναι γνωστὴ, γιὰ τὸ κείμενο κόβεται ἀμέσως μετὰ τὸ φησίν, μὲ τὸ ὅποιο εἰσάγονται τὰ λόγια τοῦ φανταστικοῦ συνομιλητῆ.

Ἐπίσης ἡ σύγκριση τῶν ἔργων τοῦ Τέλητα μὲ τὸν 5ο λόγο τοῦ Μουσωνίου φέρνει στὸ φῶς ὀρισμένες διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς δυὸ συγγραφεῖς. Πρῶτα πρῶτα ἐδῶ ὁ διάλογος, ἀντίθετα μὲ ὅ,τι εἶδαμε στὴ «διατριβή», καλύπτει ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου. Ἐπειτα διαφορετικὸς εἶναι καὶ ὁ βαθμὸς προσδιορισμοῦ τοῦ συνομιλητῆ. Στὸν Τέλητα αὐτὸς ὄχι μόνον δὲν κατονομάζεται πουθενά, ἀλλὰ οὔτε κἀν προσδιορίζεται μὲ ἄλλα χαρακτηριστικά. Μὲ ἄλλα λόγια δὲ δίνεται καθόλου ἡ ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιον συγκεκριμένο πρόσωπο¹. Βέβαια καὶ στὴν πέμπτη πραγματεία τοῦ Μουσωνίου δὲ δίνεται τὸ ὄνομα τοῦ προσώπου ποὺ συνομιλεῖ μὲ τὸ φιλόσοφο. Ἡ παρουσία του ὅμως γίνεται αἰσθητὴ μὲ συνεχεῖς ἀναφορὲς σ' αὐτό, ὅπως π.χ. ὁ δὲ ἀπεκρίνατο (20,11 καὶ 21,9) καὶ ὡς εἶπεν (21,1), συνεχῶρει κἀνταῦθα ὁ νεανίσκος (21,14). Στὴν τελευταία περίπτωση μάλιστα προστίθεται καὶ μιὰ ἀκόμη ιδιότητά του, ἡ ἡλικία.

Συγκεκριμένο πρόσωπο ὑπάρχει καὶ στὶς πραγματεῖες 8(βασιλεὺς τις τῶν ἀπὸ τῆς Συρίας), 16(νεανίας τις), 17(προσβύτης τις), 9(φυγὰς τις), 3(ἐπεὶ δ' ἐπύθετό τις αὐτοῦ) κ.ά. Στὴν οὐσία ὅμως ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ διαλόγους. Ὁ συνομιλητὴς ἀπλῶς προτείνει ἓνα θέμα μὲ μορφή ἐρώτησης (82,1 καὶ 88,14), ἢ στὸ τέλος προσθέτει κάτι ἄσχετο μὲ τὸ κυρίως θέμα τοῦ ἔργου (40,12), ἢ δὲν ἀκούγεται καθόλου. Τὸ ζήτημα ὅμως σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο καὶ τὸ βαθμὸ προσδιορισμοῦ τοῦ συνομιλητῆ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει καὶ παρακάτω, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐξέτασης τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου στὸν Δίωνα καὶ τὸν Ἐπίκτητο.

1. Ἡ ἄποψη τοῦ Weber (De Dione Chrysostomo Cynicorum sectatore, *Leipzig. Stud.* 10,1887,212 ὑποσ. 1) ὅτι ὁ Τέλης στὸ *Περὶ φυγῆς* (24,4) ἀπευθύνεται σὲ ὑπαρκτὸ πρόσωπο δὲ φαίνεται πιθανή, γιὰ τὴν ἑξῆς περίπτωση ὁ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε μὲ κάποιον τρόπο νὰ ἐξαγγεῖλει τὴν παρουσία του ἐνωρίτερα καὶ ὄχι νὰ περιμένει νὰ τοῦ δώσει τὸ λόγο χωρὶς κανένα ὑπαινιγμὸ στὴ μέση τοῦ ἔργου.

ΔΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

Μεγάλο μέρος από τους ογδόντα λόγους του Δίωνα Χρυσόστομου είναι πανηγυρικοί ή σχετίζονται με διάφορες πόλεις, ενώ άλλοι είναι παραμυθητικοί. Έμᾱς ἐδῶ μᾱς ἐνδιαφέρει μιὰ τρίτη ομάδα λόγων, δηλ. ὅσοι συγγενεύουν κάπως με τὶς λαϊκοφιλοσοφικὲς πραγματεῖες καὶ κατὰ συνέπεια παρουσιάζουν κάποια θεματικὴ κυρίως ὁμοιότητα με τὶς «διατριβές», καμιά φορά ὅμως καὶ ὑφολογική. Στὴν ομάδα αὐτὴ ἀνήκουν κατὰ τὸν Schmid¹ οἱ λόγοι 1-27 με ἐξαιρέση τὸν 5ο καὶ 52-80 με ἐξαιρέση τὸν 64ο.

Ἡ πρώτη διαπίστωση σχετικὰ με τὴ χρῆση τοῦ διαλόγου σ' αὐτὴ τὴν τελευταία ομάδα λόγων τοῦ Δίωνα εἶναι ὅτι ἐδῶ ἐμφανίζονται μορφές διαλόγου πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Τέλητα. Ἐπίσης διαφορετικὴ εἶναι ἐδῶ ἡ συχνότητα καὶ ἡ κατανομὴ τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς ομάδας αὐτῆς, δηλ. 6-8, 11-13, 16-20, 22, 24, 27, 52-54, 57, 62-63, 65, 68-69, 71-73, 75-76 καὶ 79-80, δὲν παρουσιάζουν οὔτε μιὰ περίπτωση διαλόγου. Ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους μόνον ὁ 66ος παρουσιάζει διάλογο με φανταστικὸ πρόσωπο. Πρόκειται γιὰ τὴ μορφή 3α, ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ τρεῖς περιπτώσεις (3,9 καὶ 16). Πουθενὰ ὅμως μέσα στοὺς λόγους του δὲ συναντᾶται ἡ δεύτερη μορφή διαλόγου, ποὺ εἶδαμε ὅτι προσιδιάζει στὴ «διατριβή».

Σχετικὰ με τὴν κατανομὴ τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου παρατηρεῖται μιὰ τεράστια διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Δίωνα καὶ τὸν Τέλητα. Ἐνῶ στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μισὰ ἔργα τῆς ομάδας ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕχνος διαλόγου, ὑπάρχουν ἄλλα ποὺ εἶναι γραμμένα σὲ διαλογικὴ μορφή στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἢ καὶ στὸ σύνολό τους. Αὐτὰ τὰ ἔργα, ὅπως καὶ ἡ πέμπτη πραγματεία τοῦ Μουσωνίου, μποροῦν κάλλιστα νὰ ὀνομαστοῦν κωνονικοὶ διάλογοι. Ὁ πρῶτος λόγος τοῦ Δίωνα λ.χ. περιέχει διάλογο ἀνάμεσα στὸν Δίωνα καὶ σὲ ἓνα μυθικὸ πρόσωπο καὶ στὴ συνέχεια ἀνάμεσα στὸν Ἐρμῆ καὶ τὸν Ἡρακλῆ, ποὺ ἐκτείνεται σχεδὸν στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἔργου. Διάλογος ἀνάμεσα σὲ μυθικὰ πρόσωπα ὑπάρχει καὶ σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν λόγων 58 (Χείρων με Ἀχιλλέα) καὶ 59 (Ὀδυσσεὺς με Φίλοκτήτη). Σὲ ἄλλους πάλι διαλόγους τὰ πρόσωπα ποὺ συζητοῦν εἶναι ἱστορικά. Καὶ στίς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ διαλογικὸ στοιχεῖο ἀπλώνεται σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἔργου με μόνη ἐξαιρέση τοὺς λόγους ἐκείνους ὅπου τὸ κύριο πρόσωπο, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ ἀριστοτελικοῦ διαλόγου, ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του με μονόλογο ὡς αὐθεντία με σκοπὸ νὰ διδάξει. Διαλόγους αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀποτελοῦν οἱ λόγοι 2 (Φίλιππος με Ἀλέξανδρο), 3 (Ἴππίας με Σωκράτη), 4 (Ἀλέξανδρος με Διογένη), 9 (Διογένης με κάποιον ἰσθμιο-

1. *RE* V,1 (1903) στήλ. 870 κ.έ.

νίκη) καὶ 10 (Διογένης μὲ κάποιον γνωστό του).

Ἀκόμη περισσότεροι εἶναι οἱ διάλογοι στοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται ὡς κύριο πρόσωπο ὁ ἴδιος ὁ Δίων νὰ συζητᾷ μὲ ἓναν ἀνώνυμο συνομιλητή. Στούς διαλόγους αὐτοὺς ἓνας μαθητὴς ἢ κάποιος γνωστός του τὸν πλησιάζει καὶ ζητᾷ τὴ συμβουλή του γιὰ θέματα στὰ ὁποῖα τὸν θεωρεῖ ἀθθεντία. Σὲ ἄλλες πάλι περιπτώσεις ὁ ἴδιος ὁ Δίων ἀπευθύνει ἐρώτηση σὲ κάποιον ἀνώνυμο καὶ ἔτσι ἀρχίζει ὁ διάλογος. Ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας παίρνει μέρος σὲ δεκατέσσερις διαλόγους, δηλ. στοὺς 1,14-15,21,23,25-26,55,60-61,67,70,74, καὶ 77/78. Ἐδῶ παρατηρεῖται κάτι πού διαπιστώσαμε καὶ στὸν Μουσώνιο, δηλ. μολονότι τὰ πρόσωπα πού συζητοῦν μὲ τὸν Δίωνα εἶναι ἀνώνυμα, ἐντούτοις κατὰ κανόνα δὲν πρόκειται γιὰ ἐντελῶς φανταστικὰ πρόσωπα, ὅπως συμβαίνει στὴ «διατριβή». Στὸ λόγο π.χ. μὲ ἀριθμὸ 14 καὶ τίτλο *Περὶ δουλείας καὶ ἐλευθερίας* ἀκοῦμε κάπου πρὸς τὸ τέλος ὅτι ὁ συνομιλητὴς κατάγεται ἀπὸ τὴ Θράκη¹. Στὸν ἐπόμενο λόγο μὲ τὸ ἴδιο θέμα συζητοῦν δυὸ πρόσωπα τὰ ὁποῖα, ὅπως πληροφοροῦμαστε, εἶχαν προηγουμένως καὶ ἄλλη διαφωνία. Ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι Ἀθηναῖος πολίτης, ἐνῶ ὁ δεύτερος κατάγεται ἀπὸ δούλους γονεῖς (15,2 κ.έ.). Ἄλλοῦ ἢ συζήτηση γίνεται μὲ κάποιον πού ὑποτίθεται ὅτι παρακολούθησε καὶ τὸν διάλογο τῆς προηγούμενης ἡμέρας (16,16) καὶ σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση ὁ Δίων συνομιλεῖ μὲ κάποια γυναίκα, θαυμάστρια τοῦ Ὀμήρου (61,1).

Ἀλλὰ καὶ στοὺς διαλόγους ἐκείνους ὅπου τὰ πρόσωπα φαίνονται ἀόριστα παρατηρεῖται κάποια διαφορὰ ἀπὸ τὸν Τέλητα. Αὐτὸ θὰ φανεῖ ἂν συγκρίνουμε τὸν μόνον κάπως ἐκτεταμένο διάλογο μέσα σὲ «διατριβή», δηλ. τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ *Περὶ τοῦ δοκεῖν καὶ τοῦ εἶναι* τοῦ Τέλητα (βλ. παραπάνω μορφή 1) μὲ τὴν ἀρχὴ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς διαλόγους ἀνάμεσα στὸν Δίωνα καὶ σὲ κάποιον ἀνώνυμο συνομιλητή. Ἄς πάρουμε π.χ. τὴν ἀρχὴ τοῦ διαλόγου 77/78: Δ. Ἔρα διὰ ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα ἐνομίσθη σοφὸς ἐν τοῖς Ἑλλησιν Ἡσίοδος καὶ οὐδαμῶς ἀνάξιος ἐκείνης τῆς δόξης, ὡς οὐκ ἀνθρωπίνη τέχνη τὰ ποιήματα ποιῶν τε καὶ ἄδων, ἀλλὰ ταῖς Μούσαις ἐντυχῶν καὶ μαθητῆς αὐτῶν ἐκείνων γενόμενος; ὅθεν ἐξ ἀνάγκης ὅ,τι ἐπῆρει αὐτῷ πάντα μουσικά τε καὶ σοφὰ ἐφθέγγετο καὶ οὐδὲν μάταιον, ὧν δῆλον ὅτι καὶ τοῦτο τὸ ἔπος ἐστίν.—Τὸ ποῖον;

Δ. καὶ κεραμεὺς κεραμεῖ κοτέει καὶ τέκτονι τέκτων.

—Πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα φανήσεται τῶν Ἡσιόδου πεποιημένα καλῶς περὶ τε ἀνθρώπων καὶ θεῶν σχεδὸν τι καὶ περὶ μειζόνων πραγμάτων ἢ ὁποῖα τὰ λεχθέντα νῦν· ἀτὰρ οὐδὲν καὶ ταῦτα ἀπεφήρατο μάλ' ἀληθῶς τε καὶ ἐμπειρῶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. —Βούλει οὐδὲν ἐπιμελέστερον σκοπῶμεν αὐτά; —Καὶ πῶς ἡμᾶς ἀνέξονται τοσοῦτος ὄχλος περὶ τοιούτων διαλεγόμενους;

1. 14,19 *Τί δέ;* ἐν Θράκῃ γέγονας; Ἔγωγε. Ἀντίθετα ὁ Hirzel πιστεύει ὅτι ὁ διάλογος γίνεται μὲ ἐντελῶς φανταστικὸ πρόσωπο (β.π., 117 ὑποσ. 1).

Πρώτα πρώτα σὲ καμιά περίπτωση στὸν Τέλητα δὲ χρησιμοποιεῖται τὸ β' πρόσωπο τῶν ρημάτων μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἓνα ὑπαρκτὸ πρόσωπο στέκεται ἀπέναντι στὸ φιλόσοφο ἔτοιμο νὰ πάρει τὸ λόγο. Ἀντίθετα ὁ Δίων στοὺς προλόγους τοῦ ἀφήνει συνήθως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι κάποιος συνομιλητὴς εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀπαντήσῃ. Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση δίνουν ὀρισμένες ἐκφράσεις, ὅπως π.χ. *Βούλει οὖν ἐπιμελέστερον σκοπῶμεν αὐτά;* (βλ. παραπάνω), *Ἄρ' οὖν ἀληθῆ σοι δοκοῦσι λέγειν;* (25,1), *Πότερον δοκεῖ σοι εἶναι ἄνθρωπος εὐδαίμων. . . ;* (23,1)¹ κ.ά. Ἐπίσης προσφωνήσεις πού προϋποθέτουν τὴν παρουσία κάποιου, ὅπως *Τό γε ἀνδρεῖον, ὦ βέλτιστε,* (21,2) ἢ ἀναφορὰς στὸ σκηνικὸ μέσα στὸ ὁποῖο τοποθετεῖται ὁ φιλόσοφος μὲ τὸ συνομιλητὴ του, ὅπως π.χ. *Καὶ πῶς ἡμᾶς ἀνέξονται τοσοῦτος ὄχλος περὶ τοιούτων διαλεγομένους;* (βλ. πρόλογο 77/78).

Τέλος ὁ φανταστικὸς συνομιλητὴς στὸν Τέλητα δὲ συμβάλλει σχεδὸν καθόλου στὴν πραγμάτευση τοῦ θέματος. Ἀπλῶς συμφωνεῖ μὲ τὰ λόγια τοῦ φιλοσόφου μὲ μονολεκτικὲς ἢ πολὺ σύντομες ἀπαντήσεις, ἢ πιὸ συχνὰ διατυπώνει ἀντιρρήσεις, ἀλλὰ κι αὐτὲς ὅμως μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ συντομία. Ἀντίθετα στὸν Δίωνα ἡ συμβολὴ τοῦ ἄλλου προσώπου στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος εἶναι μερικὲς φορὲς ἀξιόλογη². Κάτι παρόμοιο εἶχαμε παρατηρήσει καὶ στὸν Μουσώνιο.

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

Μὲ τὸν Ἐπίκτητο³ ὑπάρχει τὸ ἴδιο πρόβλημα πού εἶδαμε στὴν περίπτωση τοῦ Μουσωνίου, πού ὑπῆρξε καὶ δάσκαλός του. Κι αὐτὸς δὲν ἔγραψε ὁ ἴδιος τίποτε καὶ ὅ,τι δικό του ἔχει διασωθεῖ τὸ ἔγραψε ὁ μαθητὴς του Ἀρριανός, πού ἐπίσης κατέγραφε τὶς ὁμιλίες καὶ τὶς συζητήσεις τοῦ δασκάλου του μὲ ἄλλα πρόσωπα. Ὑπάρχει ὅμως μιὰ τεράστια διαφορὰ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔκανε τὴν καταγραφή ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ Λύκιος κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ Ἀρριανός.

1. Δὲν ἔχει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα ἡ χρῆση τοῦ β' προσώπου καὶ στὸν Ἐπίκτητο. Ἐκεῖνος ἀπευθύνεται μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο πρὸς ὅλους γενικὰ τοὺς ἀνθρώπους. Γι' αὐτὸ δὲν ξεκρίνει τὸ γεγονός ὅτι μετὰ ἀπὸ προτάσεις μὲ ρήματα σὲ β' πρόσωπο ἀκολουθεῖ ἀπάντηση μὲ τὸ *φησὶν*, πράγμα πού δείχνει ὅτι δὲν ὑπάρχει πραγματικὸς συνομιλητὴς. Τέτοια περίπτωση ἔχουμε στὸ I 24, 1-2 *Λοιπὸν ὅταν ἐμπέση περίστασις, μέμνησο ὅτι ὁ θεὸς σε. . .—Ἴνα τί; φησὶν.* Πρβ. ἐπίσης III 5,1· IV 1,11 κ.ά.

2. βλ. 21,1 Δ. *Ὡς ὑψηλὸς ὁ νεανίσκος καὶ ὠραῖος· ἔτι δὲ ἀρχαῖον αὐτοῦ τὸ εἶδος. . . —Ἡ δεινὸν λέγεις, εἰ ὥσπερ φυτὸν τι ἢ ζῶον ἐκλελοιπάσι τῶ χρόνῳ οἱ καλοί, οἷον δὴ φασὶ τοὺς λέοντας παθεῖν τοὺς ἐν Εὐρώπῃ· οὐ γὰρ ἔτι αὐτῶν εἶναι τὸ γένος· πρότερον δὲ ἦσαν καὶ περὶ Μακεδονίαν καὶ ἐν ἄλλοις τόποις· εἰ οὕτως οἴχεται δὴ κάλλος ἐξ ἀνθρώπων. —Δ. Τό γε ἀνδρεῖον κτλ.* Πρβ. ἐπίσης 25,1· 77/78,2 κ.ά.

3. Ἐμᾶς ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν μόνο οἱ *Διατριβές* του καὶ ὄχι τὸ *Ἐγχειρίδιο*, πού ἀποτελεῖ περίληψη τοῦ προηγούμενου ἔργου, οὔτε καὶ τὰ διάφορα ἀποσπάσματα.

*Ο τελευταῖος φαίνεται ὅτι προσπαθοῦσε νὰ ἀποδώσει κατὰ λέξη τὰ λόγια τοῦ δασκάλου του, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συζήτησης, χρησιμοποιώντας κατὰ τὸν K. Hartmann¹ ἓνα σύστημα στενογραφίας. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τοῦ δασκάλου του διατηρήθηκε ἀνόθευτο, ἀλλὰ καὶ ἡ μορφή παρέμεινε κατὰ τὸ δυνατὸ ἀμετάβλητη, πράγμα πού δὲν ἰχῦει γιὰ τὸν Μουσώνιο.

*Ἄν ἔρθει τώρα κανεὶς στὸ θέμα τοῦ διαλόγου, διαπιστώνει ἀμέσως ὅτι τὸ στοιχείο αὐτὸ ἀφθονεῖ στὰ ἔργα τοῦ Ἐπικτήτου. Ἄν ἐξαιρεθοῦν τρία ἔργα τοῦ τρίτου βιβλίου μὲ τίτλο *σποράδην τινὰ* (6,11 καὶ 14), πού στὴν πραγματικότητα ὅμως δὲν εἶναι λαϊκοφιλοσοφικὲς πραγματεῖες, ἀλλὰ ἀποσπάσματα μὲ διαφορετικὸ θέμα τὸ καθένα, ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα του ἐλάχιστα εἶναι ἐκεῖνα πού δὲν παρουσιάζουν καμιά ἀπὸ τὶς μορφὲς διαλόγου πού συναντήσαμε στὴ «διατριβή»².

Βέβαια ὑπάρχουν καὶ στίς *Διατριβές* διάλογοι μὲ ἀνώνυμα ἀλλὰ συγκεκριμένα πρόσωπα. Αὐτοὶ ὅμως εἶναι ἐλάχιστοι σὲ σχέση μὲ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν «διατριβῶν» του. Τέτοιοι εἶναι οἱ ἑξῆς: I 11 (*ἀφικομένον δέ τις πρὸς αὐτὸν τῶν ἐν τέλει*), 13 καὶ 14 (*πυθομένου δέ τις*), 15 (*συμβουλευομένου τινός*), II 24 (*εἰπόντος αὐτῷ τις*), 25 (*τῶν παρόντων δέ τις εἰπόντος*), III 1 (*εἰσιόντος τινός πρὸς αὐτὸν νεανίσκου ὁητορικοῦ περιεργότερον ἡρμωσμένον τὴν κόμην καὶ τὴν ἄλλην περιβολὴν κατακοσμοῦντος*), 4 (*τοῦ δ' ἐπιτρόπου τῆς Ἡπειρου. . . δημοσίᾳ λουδορηθέντος*), 7 (*τοῦ δὲ διορθωτοῦ εἰσελθόντος πρὸς αὐτὸν*) καὶ 9 (*εἰσελθόντος δέ τις πρὸς αὐτὸν, ὃς εἰς Ῥώμην ἀνῆι δίκην ἔχων περὶ τιμῆς τῆς αὐτοῦ*). Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὑπάρχει κανονικὸς διάλογος ἀνάμεσα στὸν Ἐπίκτητο καὶ σὲ κάποιον μαθητὴ του ἢ ξένο πού ἔτυχε νὰ περάσει ἀπὸ τὴ σχολή του.

*Ὡς διάλογοι μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ἐπίσης καὶ δυὸ ἄλλα ἔργα, στὸν πρόλογο τῶν ὁποίων γίνεται ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένα πρόσωπα. Πρόκειται γιὰ τὶς πραγματεῖες II 14 (*εἰσελθόντος τινός τῶν Ῥωμαϊκῶν μετὰ τοῦ υἱοῦ*) καὶ III 22 (*πυθομένου δὲ τῶν γνωρίμων τινός αὐτοῦ, ὃς ἐφαίνετο ἐπιρροεπῶς ἔχων πρὸς τὸ κινῆσαι*). Ἐδῶ ὑπάρχει διάλογος μὲ ὑπαρκτὸ πρόσωπο, ἀλλὰ αὐτὸς ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο πλέκονται οἱ μορφὲς διαλόγου πού συνηθίζονται στὴ «διατριβή». Ἐνῶ π.χ. στὸ III 22 ὑπάρχει ἓνας συγκεκριμένος συνομιλητὴς μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ὁ διάλογος, οἱ ἀντιρρήσεις διατυπώνονται σὰν νὰ προέρχονται ἀπὸ φανταστικὸ πρόσωπο μὲ τὰ ρήματα λέγει ἢ

1. Arrian und Epiktet, *Neue Jahrb. f. das klass. Altertum* 15 (1905) 257, 274 καὶ 275.

2. I 23 καὶ 26, II 2,3,18,25 καὶ 26, III 12 καὶ 19.

φησίν, ὅπως π.χ. καὶ ὅταν τι τῶν ἀλλοτριῶν κακῶς ἔχῃ, λέγει «οὐαί μοι. . . (22,32), ἢ «οὐ», φησίν, «ἀλλά. . . (22,36), καὶ πολὺ συχνὰ ὁ ἴδιος ὁ Ἐπίκτητος ἀπαντᾷ στὶς δικές του τίς ἐρωτήσεις¹.

Δὲν ἔχει ὅμως τίς ἴδιες πιθανότητες νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς διάλογος μὲ ὑπαρκτὸ πρόσωπο ἢ τέταρτη «διατριβή» τοῦ δευτέρου βιβλίου. Τὸ πρόσωπο ποὺ μνημονεύεται στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου (τῶν δοκούντων φιλολόγων τις, ὃς κατείληπτό ποτε μοιχὸς ἐν τῇ πόλει) δὲ συμμετέχει οὐσιαστικὰ στὸ διάλογο. Ἄπλῶς ἡ παρουσία του δίνει τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς θέματος σχετικοῦ μὲ τὴν περίπτωσή του. Ἔτσι οἱ ἀντιρρήσεις ποὺ φαίνονται νὰ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸν στὴν οὐσία διατυπώνονται γιὰ λογαριασμό του ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἐπίκτητο, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴν ἔκφραση *εἶτα ἐρεῖς* ποὺ εἰσάγει τὴν πρώτη ἀπὸ αὐτὲς (II 4,6).

Αὐτοὶ ὅμως οἱ δώδεκα διάλογοι, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τοῦ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν «διατριβῶν» στὰ τέσσερα βιβλία τοῦ Ἐπικτήτου, ποὺ πλησιάζουν τίς ἑκατό, ἀποτελοῦν ἕνα πολὺ μικρὸ ποσοστὸ καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ ἐπηρεάσουν τὸ γενικὸ χαρακτήρα τοῦ συνόλου. Αὐτοὺς τοὺς διαλόγους δὲ θὰ τοὺς λάβουμε ὑπόψη στὶς παρατηρήσεις ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία καὶ τὸ χαρακτήρα τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου στὶς «διατριβές» τοῦ Ἐπικτήτου.

Ὅπως εἶπαμε, ἐλάχιστοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ἐπικτήτου χωρὶς ἔστω καὶ μιὰ περίπτωση διαλόγου (ἐρώτηση καὶ ἀπάντηση). Ἀντίθετα στοὺς περισσότερους ἀπὸ αὐτοὺς ἀφθονοῦν οἱ μορφές διαλόγου ποὺ βρήκαμε στὸν Τέλητα. Ὅλους ὅμως τοὺς ξεπερνᾷ σὲ ἀριθμὸ περιπτώσεων ὁ πρῶτος λόγος τοῦ τέταρτου βιβλίου, στὸ ὁποῖο τὸ σύνολο τῶν παραδειγμάτων τῶν μορφῶν ποὺ εἶδαμε παραπάνω πλησιάζει τὰ ἐνενήντα.

Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ προσωπικοῦ ὕφους τοῦ Ἐπικτήτου ἀποτελεῖ ἡ ἐξαιρετικὰ συχνὴ χρῆση μιᾶς μορφῆς διαλόγου ὅπου ὁ φιλόσοφος κἀνοντας μιὰ ἐρώτηση δὲν περιμένει ἀπάντηση ἀπὸ ἄλλον, οὔτε κἀν ἀπὸ φανταστικὸ συνομιλητὴ, ἀλλὰ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος². Ἡ μορφή αὐτὴ ἐμφανίζεται σὲ ὅλες σχεδὸν τίς «διατριβές» του καὶ ξεπερνᾷ σὲ συχνότητα ὅλες τίς ἄλλες μιὰ μιὰ χωριστά. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ μᾶλλον ἕνα ρητορικὸ μέσο³, ἕναν τρόπο ζωντανῆς παράστασης τῆς σκέψης κάποιου, καὶ λιγότερο μιὰ μορφή διαλόγου. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο οἱ περιπτώσεις τῆς μορφῆς αὐτῆς μπο-

1. 22,31 κ.έ., 34 κ.έ., 106 κ.έ. κ.ά.

2. Βλ. III 3,18-19 *Ταῦτ' ὄν ἐκκόπτειν δεῖ τὰ πονηρὰ δόγματα, περὶ τοῦτο συντετασθαι. Τί γάρ ἐστι τὸ κλαίειν καὶ οἰμώζειν; δόγμα. τί δυστυχία; δόγμα. τί στάσις, τί διχόνοια, τί μέμρις, τί κατηγορία, τί ἀσέβεια, τί φλυαρία; ταῦτα πάντα δόγματά ἐστι καὶ ἄλλο οὐδέν, κ.ά.*

3. Πρόκειται γιὰ τὸ ρητορικὸ σχῆμα τοῦ διαλογισμοῦ, ὅπου αὐτὸς ποὺ θέτει τὴν ἐρώτηση δίνει ἀμέσως καὶ τὴν ἀπάντηση. Βλ. Weber, *De Senecae* κτλ., 30· Bultmann, *Der Stil der paulinischen Predigt und die kynisch-stoische Diatribe*, Göttingen 1910,12.

ροῦν κάλλιστα νὰ παραλειφθοῦν, χωρὶς νὰ ἐπηρεαστεῖ ἡ γενικὴ εἰκόνα τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου στοὺς λόγους τοῦ Ἐπικτήτου.

Οἱ μορφές διαλόγου ποὺ εἶδαμε στὸν Τέλητα ἐμφανίζονται καὶ στὸν Ἐπίκτητο σχεδὸν μὲ τὴν ἴδια, μᾶλλον μὲ μεγαλύτερη, συχνότητα. Σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν *Διατριβῶν*, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τοὺς δώδεκα διαλόγους μὲ ὑπαρκτὰ πρόσωπα καὶ τὰ τρία ἔργα μὲ τίτλο *σποράδην τινά*, συναντᾶ κανεὶς περίπου τετρακόσιες ἐβδομήντα περιπτώσεις διαλόγου καὶ τῶν τριῶν μορφῶν, δηλ. κατὰ προσέγγιση μιὰ περίπτωση σὲ κάθε δεκαεφτά σειρὲς κειμένου τῶν ἐκδόσεων Teubner. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ἐπίσης ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπερτερεῖ κατὰ πολὺ σὲ συχνότητα ἐμφάνισης ἡ δευτέρη μορφή διαλόγου. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν περιπτώσεων ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω σχεδὸν οἱ διακόσιες ἐξήντα ἀνήκουν στὴ μορφή αὐτή, δηλ. ἀντιστοιχεῖ μιὰ περίπτωση σὲ τριάντα σειρὲς περίπου. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸν Τέλητα, ἡ μορφή αὐτὴ συναντᾶται σὲ ποσοστὸ μεγαλύτερο ἀπὸ ἕ,τι οἱ δυὸ ἄλλες μαζί (ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ 3β ὑπολογίζεται μαζί μὲ τὴν δευτέρη), διότι ἡ πρώτη χρησιμοποιεῖται σὲ περίπου ἑκατὸν ἐνενήντα περιπτώσεις καὶ ἡ 3α σὲ εἴκοσι.

Ἀλλὰ ἡ ὁμοιότητα τοῦ Ἐπικτήτου μὲ τὸν Τέλητα δὲν περιορίζεται μόνο στὰ σημεῖα ποὺ εἶδαμε. Ἐπεκτείνεται καὶ στὸν τρόπο ποὺ κατανέμονται οἱ περιπτώσεις τῆς δευτέρας μορφῆς στὰ ἔργα του. Πραγματικά, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες μορφές ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ πολλοὺς λόγους του, ἀντίθετα ἡ μορφή αὐτὴ δὲ λείπει σχεδὸν ἀπὸ κανέναν.

Τέλος ὁμοιότητα παρατηρεῖται καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ προσδιορίζεται ὁ ἀνώνυμος συνομιλητής. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τοὺς δώδεκα πραγματικούς διαλόγους, στοὺς ὑπόλοιπους λόγους δὲν δίνεται κανένα ἀπολύτως στοιχείο γιὰ τὴν ταυτότητα, οὔτε καν γιὰ τὴν ὑπαρξή, τοῦ προσώπου ποὺ κάποια στιγμή θὰ πάρει τὸ λόγο νὰ συμφωνήσει ἢ, πιὸ συχνά, γιὰ νὰ διαφωνήσει μὲ τὸ φιλόσοφο.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι στὴ χρήση τοῦ διαλόγου ὁ Ἐπίκτητος συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸν Τέλητα καὶ κατὰ συνέπεια καὶ μὲ τὴ «διατριβή». Καὶ ἡ συμφωνία αὐτὴ ἔχει μεγάλη σημασία, γιὰ τὸ διαλογικὸ στοιχείο γενικά, ὅπως ἀναφέραμε καὶ στὴν ἀρχή, καὶ εἰδικότερα ἡ ὑπερβολικὴ προτίμηση στὴ διατύπωση ἀντιρρήσεων ἀπὸ ἓνα ἐντελῶς φανταστικὸ πρόσωπο, ὅπως ἔχει ἀποδειχθεῖ σ' αὐτὴ τὴ μελέτη, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα χαρακτηριστικά, ἂν ὄχι καὶ τὸ σπουδαιότερο, τοῦ ὕφους τῆς «διατριβῆς». Πρέπει μάλιστα νὰ τονιστεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ τελευταῖο γνῶρισμα ποὺ ἐμφανίζεται τόσο συχνὰ στὰ ἔργα τοῦ Τέλητα καὶ τοῦ Ἐπικτήτου, ἐνῶ ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὸν Μουσώνιο καὶ τὸν Δίωνα Χρυσόστομο, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ μορφή τῆς πολεμικῆς διάθεσης, ποὺ εἶναι διάχυτη μέσα στὶς «διατριβές». Αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ μπορεῖ ἀπὸ ἀποψη σπουδαιότητος νὰ τοποθετηθεῖ μαζί μὲ τὸ διάλογο στὴν πρώτη σειρὰ ἀνάμεσα στὰ γνῶρισματά τοῦ παραπάνω γραμματειακοῦ εἶδους.

Ποιά είναι τώρα η σχέση τῆς μορφῆς αὐτῆς τοῦ διαλόγου, πού κυριαρχεῖ στή «διατριβή», μέ τόν σωκρατικό καί τόν ἀριστοτελικό διάλογο; Ἡ περιγραφή πού προηγήθηκε ἔχει δείξει ὅτι οἱ σύντομες ἀντιρρήσεις τοῦ φανταστικοῦ ἀντιπάλου πού ἀνασκευάζονται ἀμέσως ἀπό τὸ φιλόσοφο μέ κάποια ἐπιθετικότητα καί συχνά μέ κάποια δόση εἰρωνείας, δέν ἔχουν ἄμεση σχέση οὔτε μέ τὴ σωκρατική συνήθεια νὰ ὑποχρεώνεται ὁ συνομιλητής μέ κατάλληλες ἐρωτήσεις νὰ παραδεχθεῖ ἀπόψεις ἀντίθετες ἀπὸ αὐτὲς πού ὑποστήριζε προηγουμένως, οὔτε μέ τόν ἀριστοτελικό διάλογο, ὅπου ἓνας φιλόσοφος - αὐθεντία ἐκθέτει δογματικὰ τὶς ἀπόψεις του, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι συνομιλητὲς μέ τὶς ἀρχιῆς παρεμβάσεις τους τὸν βοηθοῦν ἀπλῶς στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός του. Ὁ διάλογος τῆς «διατριβῆς» στηρίζεται στὴ συζητητικὴ τέχνη πού λέγεται *ἐριστική* καί ἔχει ἐφαρμογὴ σ' αὐτὸ πού οἱ ἀρχαῖοι ἀπέδιδαν μέ τοὺς ὅρους *ἀγῶνες λόγων καί ἀντιλογίαι*. Τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ διαλόγου χρησιμοποιοῦνταν στίς ρητορικὲς σχολὲς καί στὰ δικαστήρια. Εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὸς ὁ διάλογος νὰ διαμορφώθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τοὺς σοφιστὲς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως εἶναι γνωστό, προσπαθοῦσαν νὰ κατατροπώσουν τὸν ἀντίπαλό τους μέ κάθε μέσο, καί, ἂν δέν ἐπαρκοῦσαν τὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα, κατέφευγαν σὲ ἄλλα μέσα, ὅπως ἡ εἰρωνεία, ὁ σαρκασμὸς, ἀκόμη καί ἡ ὀχλαγωγία. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἐριστικὸν διάλογο καί τὸ σωκρατικὸν κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Πρωταγόρα στὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Πλάτωνα νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ συζήτηση μέ σύντομες ἐρωτήσεις καί ἀπαντήσεις, πράγμα πού προτείνεται ἀπὸ τὸν Σωκράτη, καί νὰ περιοριστεῖ ὁ καθένας στὴν ἀνασκευὴ τῆς θέσης τοῦ ἀντιπάλου μέ συνεχόμενον λόγο. Ἄλλωστε ὁ Πρωταγόρας πρέπει νὰ ὑπῆρξε ὁ πιὸ πιθανὸς διαμορφωτὴς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τοῦ διαλόγου. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἔγραψε ἔργο μέ τίτλο *Ἀντιλογίαι* σὲ δυὸ βιβλία, καί ἀκόμη αὐτὸς εἶναι ὁ πιὸ γνωστὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἀποψῆς ὅτι σὲ κάθε λόγο ὑπάρχει καί ἓνας ἀντίθετος¹.

Εἶδαμε ὅτι ὁ διάλογος τῆς «διατριβῆς» στηρίζεται στὴν ἐριστική. Ἀντίθετα βάση τοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου εἶναι ὁ *ἐλεγχος*, δηλ. ἡ ἐπιχειρηματολογία πού ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἀνασκευὴ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ἐνὸς ἀντιπάλου, κατὰ προτίμηση μέ τὴ μέθοδο «τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς». Τὰ δυὸ αὐτὰ εἶδη, ἡ *ἐλεγκτική*, ἢ *μαιευτική* κατὰ τὸν Πλάτωνα, καί ἡ *ἐριστική*, ἐνδέχεται σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ ἔχουν τὴν ἴδια ἀρχή², ἀλλά, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι φρονεῖ ὁ Thesleff (ὁ.π.,36), διαφέρουν στὴν ἐξωτερικὴ μορφή. Ἐνῶ στὴν πρώτη ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς συζητητὲς ὑποχρεώνει τὸ συνομιλητὴ του νὰ παραδεχθεῖ τὸ λάθος του μέ μιὰ ὀρισμένη διαλεκτικὴ πορεία, στὴν ἐριστικὴ ἀντίθετα τὴν ἀνά-

1. Aly, Formprobleme der frühen griechischen Prosa, *Philologus Suppl.* 21 (1929) 100 κ.έ.

2. Βλ. Hirzel, ὁ.π., 78.

πτυξη τῆς ἀποψης τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους συζητητὲς ἀκολουθεῖ ἀμέτῳς ἢ ἐντελῶς ἀντίθετη τοῦ ἄλλου. Βέβαια αὐτὸ τὸ τελευταῖο συμβαίνει μερικὲς φορὲς καὶ στὸν Πλάτωνα καὶ στὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ὄχι σὲ βαθμὸ πού νὰ ἐπηρεάζει τὸ γενικὸ χαρακτῆρα τοῦ διαλόγου τους.

Ἐλπίζουμε λοιπὸν νὰ ἔγινε φανερὸ ὅτι ὁ διάλογος γενικὰ καὶ ἰδιαίτερα ἓνα εἶδος του, ὁ ἐριστικὸς, παίξει σπουδαιότατο ρόλο στὴ «διατριβή». Ποιὰ ὅμως εἶναι ἡ σχέση αὐτῆς τῆς τελευταίας μὲ τὸ διάλογο ὡς αὐτοτελὲς γραπτὸ εἶδος; Σχετικὰ μὲ τὸ ἀκριβὲς ὄριο ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἐπικρατεῖ κάποια σύγχυση. Ὁ Susemihl π.χ. ὀνομάζει τὴ «διατριβή» «μὴ διαλογικὴ. . . σύντομη πραγματεία μὲ θέμα ἀπὸ τὴν ἠθικὴ»¹, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ Hirzel (ὅ.π., 373) κάνει λόγο γιὰ διαλόγους τοῦ Τέλητα². Ἀπὸ ὅσα ὅμως ἐκθέσαμε στὴ μελέτη αὐτὴ φάνηκαν μερικὲς ἀπὸ τὶς βασικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δυὸ, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρῆση τοῦ διαλογικοῦ στοιχείου. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐξῆς:

α) Στὸ διάλογο δηλώνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἀπέναντι στὸ φιλόσοφο ὑπάρχουν ἓνα ἢ περισσότερα πρόσωπα ἔτοιμα νὰ ἀρχίσουν τὴ συζήτηση μαζί του. Ἀκόμη καὶ στὶς περιπτώσεις πού αὐτὰ εἶναι ἀνώνυμα, προσδιορίζονται κάπως, καὶ ἀπὸ διαφορὲς ἐνδείξεις γίνεται φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ὑπαρκτὰ πρόσωπα. Ἀντίθετα στὴ «διατριβή» ἓνας ἐντελῶς φανταστικὸς συνομιλητὴς διατυπώνει τὶς ἀντιρρήσεις του σὲ ἐντελῶς ἀνύποπτο χρόνο.

β) Τὸ διαλογικὸ στοιχεῖο ἀπλώνεται σὲ ὀλόκληρη τὴν ἔκταση ἐνὸς διαλόγου, ἢ τουλάχιστο σὲ ἓνα σημαντικὸ μέρος του, κατὰ προτίμηση στὴν ἀρχή. Ἡ περίπτωση πού ἓνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα, ἰδίως στὸν ἀριστοτελικὸ διάλογο, ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις του πολὺ διεξοδικὰ μὲ μόνολογο, δὲν ἀνατρέπει αὐτὸ τὸ ἐπιχειρημα, γιὰτὶ στὴν οὐσία πάλι ἔχουμε δυὸ ἢ περισσότερα πρόσωπα πού συζητοῦν, ὅσο κι ἂν οἱ ρόλοι εἶναι κατανεμημένοι ἄνισα. Ἀντίθετα στὴ «διατριβή» μπορεῖ καὶ μιὰ μόνον φορὰ μέσα στὸ ἔργο νὰ διατυπωθεῖ κάποια ἀντίρρηση ἀπὸ ἓνα φανταστικὸ πρόσωπο, χωρὶς νὰ δοθεῖ καμιὰ συνέχεια ἀπὸ μέρους του.

γ) Ἡ συμβολὴ τοῦ ἄλλου προσώπου στὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος μιᾶς «διατριβῆς» εἶναι μηδαμινή. Οἱ παρεμβάσεις του εἶναι μονολεκτικὲς ἢ συντομότατες. Ἀντίθετα στὸ διάλογο, ἀκόμη καὶ στὸν ἀριστοτελικὸ ὡς ἓνα βαθμὸ, τὸ πρόσωπο πού συζητᾷ μὲ τὸ φιλόσοφο παρουσιάζει συχνὰ καὶ τὶς δικές του θέσεις μὲ κάποια σχετικὴ ἔκταση.

Βέβαια αὐτὲς εἶναι μόνον μερικὲς ἀπὸ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ δυὸ παραπάνω εἶδη καὶ μάλιστα ἐκεῖνες πού ἤρθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ συζήτηση πού

1. *Geschichte der griechischen Literatur in der Alexandrinerzeit I*, Leipzig 1891, 36 ὑποσ. 105.

2. Πρβ. ὅ.π., 369 ὑποσ. 2.

προηγήθηκε. Τὸ θέμα τῆς σχέσης αὐτῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ περίπλοκο καὶ δὲ θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ εἰσχωρήσουμε σὲ λεπτομέρειες¹. Ἄλλωστε κάτι τέτοιο θὰ ξεπερνοῦσε τοὺς περιορισμένους στόχους αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἐργασίας.

Ὅπως δηλώθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχή, σκοπὸς μας δὲν ἦταν νὰ ἐρευνήσουμε ἂν τὰ ἔργα τοῦ Μουσωνίου, τοῦ Δίωνα καὶ τοῦ Ἐπικτήτου εἶναι «διατριβές» ἢ ὄχι. Ἀπλῶς παρακολοθησαμε τὸν τρόπο ἐμφάνισης ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ γνωρίσματος αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἴσως τοῦ πιὸ σημαντικοῦ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, στὰ ἔργα μερικῶν συγγραφέων πού συχνὰ χαρακτηρίζονται ὡς διατριβογράφοι. Ποιοὶ ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τελευταίους ἔγραψαν πραγματικὲς «διατριβές», ἀποτελεῖ ἓνα πρόβλημα πού περιμένει τὴ λύση του. Ἐλπίζω πὼς τὰ πορίσματα αὐτῆς ἐδῶ τῆς μελέτης θὰ ἀποδειχθοῦν χρήσιμα στὴν ἔρευνα πού θὰ θέσει ὡς σκοπὸ τῆς νὰ ἐξακριβώσει ποιά ἔργα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ὑποδειγματικὲς «διατριβές»², κάτι πού εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνεῖ πρὶν καταπιαστῆ κανεὶς μὲ τὸ πρόβλημα ἂν ἓνα δεδομένο ἔργο ἀνήκει στὸ παραπάνω εἶδος ἢ ὄχι.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΑΜΙΑΝΟΣ ΤΣΕΚΟΥΡΑΚΗΣ

1. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη τῶν πραγματειῶν, ὅπως «θέσεις», «διαλέξεις» κ.ἄ., οἱ «διατριβές» φαίνεται νὰ ἔχουν τὴ στενότερη σχέση μὲ τὸ διάλογο (βλ. von Wilamowitz, *Philologische Untersuchungen* IV, 307· Bultmann, ὁ.π., 10). Κατὰ κανόνα ἀποτελοῦν ἀφήγηση διαλογικῶν συζητήσεων πού καταγράφονται ἀπὸ κάποιον τρίτο, συνήθως μαθητὴ τοῦ φιλοσόφου, μὲ φανερὴ τὴν προσπάθεια νὰ προσαρμοστεῖ τὸ διαλογικὸ στοιχείο σὲ συνεχόμενο λόγο. Ἄν π.χ. ρίξει κανεὶς μιὰ ματιὰ στὸν Τέλητα, θὰ διαπιστώσει ὅτι ἡ ἀρχὴ τῶν περισσότερων «διατριβῶν» του ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἐρώτηση ἢ γνώμη ἑνὸς ἀντιπάλου, διασκευασμένη ὅμως μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ προσαρμόζεται στὸ μὴ διαλογικὸ λόγο τῆς πραγματείας (βλ. Τέλ. I, III, IV^A, IV^B, V καὶ VIII). Αὐτὴ ἡ μετατροπὴ βέβαια δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ θεωρεῖται μειωτικὴ γιὰ τὴ «διατριβή» ἀπέναντι στὸ διάλογο, ὅπως λανθασμένα, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑποστηρίζει ὁ Hirzel (ὁ.π., I, 563 ὑποσ. 2). Ἀσφαλῶς ὅμως ἔχει τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐκλαίκευσης (βλ. Oltramare, ὁ.π., 9 καὶ Dudley, *A History of Cynicism from Diogenes to the 6th Century A.D.*, London 1973, 111).

2. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἐξετάζεται στὸ σύνολό του στὴν εἰσαγωγὴ μιᾶς μεγαλύτερης ἐργασίας, πού ἴσως δημοσιευτεῖ σύντομα. Σ' αὐτὴν ἀναπτύσσεται ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν κυνικοστρωκὴ «διατριβή» καὶ στίς λαϊκοφιλοσοφικὲς πραγματεῖες πού περιέχονται στὰ Ἱθικά τοῦ Πλουτάρχου. Τὸ θέμα τὸ σχετικὸ μὲ τὸ διάλογο κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀποχωριστεῖ ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐργασία καὶ νὰ δημοσιευτεῖ ὡς ἰδιαιτέρο ἄρθρο ἐξαιτίας τῆς σπουδαιότητάς του καὶ κυρίως λόγω τῆς ἐκτασῆς του, ἡ ὁποία δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐνσωμάτωσή του στὰ περιορισμένα πλαίσια μιᾶς εἰσαγωγῆς.